

Biyoetik Kavramı ve Antik Yunan Dünyasında Kökenleri

The Concept of Bioethics and the Origins of Ancient Greek World

 Hülya ÖZTÜRK^a,
 Nilüfer DEMİRSOY^a,
 Ömür ŖAYLIGİL^a

^aTıp Tarihi ve Etik AD,
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Tıp Fakültesi,
Eskişehir, TÜRKİYE

Received: 09.08.2018
 Received in revised form: 19.09.2018
 Accepted: 27.09.2018
 Available online: 28.05.2019

Correspondence:
 Hülya ÖZTÜRK
 Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
 Tıp Fakültesi,
 Tıp Tarihi ve Etik AD, Eskişehir,
 TÜRKİYE/TURKEY
 hulyaozturk33b@hotmail.com

ÖZET Biyoetik, insan varlığının devamı için gereklidir. İyi ve güvenli bir yaşam içerisinde var olabilmek ya da yaşamı daha iyi hâle getirebilmek sadece günümüz insanının değil, geçmiş çağ düşünürlerinin de temel problemi olmuştur. İnsanla birlikte başladığı düşünülen tıp uğraşı gibi biyoetik kavramı da canlılığın ilk oluşumuna ve insanlığın iyi olmaya çalışma hâline vurgu yapmaktadır. Geçmiş çağlardan bu yana insanların dünyasında biyoetik kavramının varlığı yaşayan her şeye saygı duyulması gerekir bilgisine sahip Antik Dönem insanları için de önem taşımıştır. Bu çalışmada, kavram belirlemesi temelinde tüm canlı bilimlerinin etikle kesişme noktası olan biyoetiğin kökenlerinin belirlenebilmesi amaçlanmıştır. Antik Yunan dünyasındaki düşünürlerin biyoetiğe temel teşkil edebilecek görüşleri belirlenmeye çalışılmış ve alana özgü literatür değerlendirmesi yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Biyoetik; Antik Yunan dönemi; felsefe

ABSTRACT Bioethics is necessary for the continuation of human existence. Existence in a decent and secured life or improving it has been a fundamental problem of not only for today's human being but also those creating in the times left. Similar to the practice of medicine existed with the human beings, the concept bioethics emphasizes on the formation of vitality and humans endeavor on being good. The existence of bioethics in the world of human beings from the ancient to present times has been of vital importance for the Ancient people knowledgeable with "respect to all living entities." In this work on the basis of definition of concept, it is aimed at determining the origins of bioethics as the intersection point of all scientific fields concerned with living entities with ethics. In this respect, views of Ancient Greek philosophers serving as bases of bioethics are specified and literature review specific to the field is presented.

Keywords: Bioethics; Ancient Greek; philosophers

Biyoetik, bireyler arasında ve toplumla birey arasındaki ilişkilerde ortaya çıkan ahlaki değer sorunlarını ele almaktadır. Bu durum, ahlaki sorunların yoğun bir biçimde birey-toplum ve çevre ile anlaşılmasına çalışıldığı Antik Yunan dünyasında biyoetiğin köklerini aramak açısından anlamlıdır.

Günümüzde biyoetik daha çok uygulamalı etik alanlarından çevre etiği altında ele alınmaktadır. Bu noktada en çok, "Her şey insan için midir?" sorusuna karşı bir duruş sergileyen biyoetiğin gündeminde kökleri kadar yarınının da ağırlığı görülmektedir.

Etik, ahlak üzerine düşünme eylemi olarak tarihi gelişim boyunca çeşitli yaklaşımlarla varlığını sürdürmüştür. Tüm yaklaşımların tam anlamıyla

fikir birliği içinde olduğu söylenememektedir. Bu yaklaşımlar; ödev, sorumluluk, erdem, mutluluk, ilkeler, erişilen sonuçlar ve kavramlar etrafında şekillenen etik yaklaşımlardır.¹ Etik sadece görevin kaynağını ve niteliğini araştırmakta, doğru ve yanlış davranışın teorisiyle ilgilenmekte, iyiliğin ne olduğunu araştırmaktadır.² Etiğin bir alt dalı olan biyoetiğin de toplumsal duyarlılığın bir sonucu olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Biyoetik de tıp etiği gibi, uygulamalı etik içerisinde yer almaktadır. Etik; kuramsal bir bilgi olmasının yanında, değerler ve ödevlere ait norm ve ilkelerin vakalara uygulanması ile uygulama yönü de ortaya çıkmaktadır. Biyoetik kavramı içerisinde değer ve ödevler, sadece tıbbın ve tıp etiğinin yöneldiği insana değil, tüm canlılara seslenmektedir.³ Araştırmalarda yeni perspektifler açmaya çalışmanın yanında; insan, hayvan ve bitkilerin daha iyi bir yaşam kalitesine ulaşmaları için de fikirler üretmektedir.⁴

İnsanla birlikte var olan tıp uğraşı gibi biyoetik kavramı da canlılığın ilk oluşumuna kadar indirilebilir mi? Antik dönemde yaşayan insanların dünyasında biyoetik kavramının varlığı mümkün müdür? İngiliz James Loveloc'un da dediği gibi; "Yaşayan her şeye saygı duyulması gerekir."⁵ düşüncesi antik dönem insanların da farkında olduğu bir durum mudur?

AMAÇ

Bu çalışmada, kavram belirlemesi temelinde tüm canlı bilimlerin etikle kesişme noktası olan biyoetiğin kökenlerinin araştırılması amaçlanmıştır.

GEREÇ VE YÖNTEMLER

Kavram bilginin yapı taşıdır. İnsanların öğrendikleri bilgileri sınıflandırmalarını ve organize etmelerini sağlamaktadır. Evren-insan ilişkisi merkeze alındığında var olan her nesnenin bir diğeri ile ilişkisi olduğu unutulmamalıdır. Evrenin üzerindeki insan evrenin temsilcisidir ve onu oluşturan her şey diğerinin içinde bulunmaktadır. İnsan, insan olmanın ne demek olduğunu kadim filozoflardan başlayarak ele almalıdır. Makro ve mikrokozmos arasındaki sürekli ilişkinin iyi anlaşılmasını sağ-

lamak amacıyla, Antik Yunan dünyası düşünürlerinden başlamak seçilmiştir. Çalışmaya dâhil edilen filozoflar, Antik Yunan dünyasındaki düşünürler içerisinde biyoetiğe temel teşkil edebilecek görüşleri olduğu düşünülen filozoflardan seçilmiş olup, konu işlenirken filozofların görüşleri tarihsel açıdan yaşadıkları döneme uygun bir şekilde gözden geçirilmiştir. Kaynak taraması sırasında hem biyoetik alanına dair son dönem kaynaklar hem de filozoflara ait ulaşılabilen çeviri eserler dikkate alınarak literatür değerlendirmesi yapılmıştır.

Çalışmada öncelikle kavram belirlemesi yapılmış, biyoetik kavramı ve tarihsel olarak gelişiminin ortaya konmasının ardından Antik Dönem filozoflarından doğa felsefesi üzerine görüşleri olanlar gözden geçirilmiştir.

BİR KAVRAM BELİRLEMESİ VE BİYOETİK KAVRAMI

Biyoetiğin kökenleri araştırıldığında, günümüz literatürünün kavramsal başlangıç olarak 1970 yılını verdiği görülmektedir.¹ Biyoetik kavramının Jahr tarafından 1927 yılında literatüre eklendiği saptanmıştır.

Biyoetik sözcüğü etimolojik olarak incelendiğinde; eski Yunanca "bios" ve "ethike" kelimelelerinden oluştuğu, yaşam bilimleri disiplininin uygulamaları sırasında ortaya çıkan sorunları inceleyen bir disiplin olduğu ifade edilmektedir. Eski Yunancada yaşam sözcüğünün "bios" ve "zoe" gibi iki ayrı anlamı olduğu dikkate alındığında; "zoe" genel olarak organik ve biyolojik yaşam biçimini tanımlar iken, "bios" biyografi anlamına daha yakın bir anlama sahip değerlendirilmiş, insan yaşamına dair pek çok anlamda kullanılmıştır.⁶

KAVRAM VE KAVRAM GELİŞTİRME SÜREÇLERİ

Kavram, etimolojik açıdan kavranılmış olanı dile getirmektedir. Latince "conceptus" ve "natio" sözcükleri ile oluşmuş, aynı dil aracılığı ile Batı dillerine geçmiştir. Eski Yunancada kavram deyimi "logos, horos, noema" sözcükleri ile dile getirilmiştir. Batı dillerindeki "concept" ve "nation" sözcükleri dilimizdeki tek sözcükle, kavram sözcüğü ile anlamdaş olarak kullanılmaktadır.⁷

Kavram kelime anlamı olarak “soyut ve genel bir ide” ya da insan davranışında bir iç safha ki buna fikir, düşünce, kavram, inanç adı verilmektedir.⁸ Türk Dil Kurumu sözlüğünde “kavram”, bir nesnenin veya düşüncenin zihindeki soyut ve genel tasarımıdır. Nesnelerin veya olayların ortak özelliklerini kapsayan ve bir ortak ad altında toplayan tasarım” olarak ifade bulunmaktadır.

Kavramlar; eşyaları, olayları, insanları ve düşünceleri benzerliklerine göre gruplandığında bu gruplara verilen adlardır. Bir nesnenin veya düşüncenin zihindeki soyut ve genel tasarımlarına dair nesnelerin veya olayların ortak özelliklerini kapsayan ve bir ortak ad altında toplayan tasarım olarak ifade bulunmaktadır.^{9,10}

Felsefi bir çalışma, kavram belirlemesi yapılması gereken bir alana işaret etmektedir. Kavramlar berraklaşmadan, bahsi geçen konuların tam anlamıyla herkeste aynı bilgiyi uyandırması oldukça zordur. Bu yüzden burada öncelikle kavram belirlemesi yapmanın ardından, süreçleri ve arkasından biyoetik kavramı ortaya konmaya çalışılacaktır.¹¹

Kavram geliştirmede kişinin kullandığı en önemli zihinsel süreçlerden biri genellemedir. Kişi, kavramlarını sınırlı sayıda gözlem ve deneyimlerden yola çıkarak genellemelere (over generalization) giderek geliştirmektedir. Genelleme dışında, varlıkların ve olayların birbirine benzemeyen özelliklerini ayırım süreci, “discrimination” olarak adlandırılmakta ve uygulanmaktadır. Özel halleri inceleyerek onlardan genel hâle gitme veya sınırlı sayıda deneyimden genelleme yoluyla sonuç çıkarma “tümevarım” olarak adlandırılır iken, “induction” kavram geliştirmede diğer bir zihin işlemi olarak kullanılmaktadır. Kavramlar zihnimizde var olan düşünceler olup, terimler kavramlarımızın adlarıdır. Bilinmeyen bir kavramı tanımlama onu bildiklerimizle tanıtmaktır.¹²

KAVRAMLARIN SINIFLAMASI

Kavramlar sınıflanırken, dış dünyadan duyu organlarıyla alınan izlenimlerin sonuçlarının önemli olduğu bilinmektedir. Bazı kavramlar dış dünyadan alınan izlenimlerden bazı kavramlar ise insanın kendi içindeki uyarıcıları algılaması ile

öğrenilmektedir. Bu tür kavramlara “algılanan kavramlar (apprehended concepts)” denmektedir. Dış dünya ile iletişime giren insan, eşya ve olayların gözlenebilir niteliklerini özetlemeye, onlara anlam vermeye çalışmaktadır. Bu kavramlara da “betimlemeli (descriptive concepts) kavramlar” denilir ki dış dünyanın varlıkları ve olayları arasındaki ilişkileri açıklayan kavramlar bu başlık altında yer almaktadır. Bazı kavramlar ise zihin operasyonları ile öğrenilmektedir.¹³

■ BİYOETİK KAVRAMI ÜZERİNE

Kavramın ne olduğunu belirledikten sonra “Biyoeetik Kavramı”nı somutlaştırabilmek kolaylaşacaktır. Biyoetik kavramının ifade buluşu ile ilgili söylemler farklıdır. Biyoetik, konusu insan olan tıp ve hukuk alanlarında bilimsel ilerlemeye engel koymaksızın bireyi ve insan onurunu korumanın bilimsel, etik ve siyasal ilkelerini ortaya koymayı amaçlamaktadır.¹⁴ Pieper’e göre biyoetiğin konusu, hayattır. Sadece insan hayatı değil, doğada var olan tüm organizmaların hayatıdır. Ela Van Rensselaer Potter, 1970’li yılların başında yazmış olduğu bir makalesinde, “Bioethics” terimini çeşitli sosyal hareketleri ifade için kullanmıştır.^{15,16}

Potter, 1970 yılında “Bioethics, the science of survival” başlıklı bir makale yazmış, onu takiben de “Bioethics: Bridge to the Future” adlı kitabını yayımlamıştır. Potter bu eserinde biyoetik kavramından; biyoloji bilgisini, insanın değer sistemleri ile birleştiren yeni bir disiplin olarak tanımlamıştır. Bu yeni bilim, çevredeki değişiklikleri optimum seviyede tutmak ve bu değişikliklere insanların optimum uyumunu sağlamayı amaçlamaktadır. “Bioethics” kavramsal olarak 19 Nisan 1971 tarihinde yayımlanan Time dergisinde, “Man into superman” başlıklı özel sayıda da yer almıştır. Potter, biyoetiğin teknik olarak mümkün olan her şeyin etik olarak da haklı çıkarılabileceği anlamına gelmediğini, tam tersine tıbbi ilerlemenin doğa, çevre, insan ve hayvan varlığına olumsuz anlamda müdahaleyi getirdiğini, hayvanların ve insan türünün geleceğinin tehlikede olduğu endişesi ile bu kavramı önerdiğini belirtmiştir.^{1,17}

Potter’e göre etik; insani değerleri ifade de kullanılır iken Hellegers’e göre etik; ahlaki normların

temellerini araştıran bir alan olarak ele alınmıştır. Burada biyoetiğin, etiğin bir dalı olarak ele alınmış olduğu kabul görecektir. Konu üzerinde çalışanlar Potter'in günümüz biyoetiğin şekillenmesindeki önemli rolünü göz ardı etmeyeceklerdir. Ancak, biyoetik teriminin Potter'dan çok daha önce dile getirildiği görülmektedir. Potter, Biyoetik sözcüğünü az ya da çok belirsizlik taşıyan bir biçimde kullanmakta, bunu yaparken de olgusal gerçeklerle akademik olarak etiğin yanında, toplum bilimlerinin de konusu olan ahlaki değer ve sorunları birbirinden ayırmamaktadır.¹⁸

1970'li yıllarda J.F. Kennedy'nin kız kardeşi Eunice Kennedy Shriver, eşi Sargent Shriver, Dr. André Hellegers, Kennedy vakfının Hellegers'in projesini desteklemek için bir araya geldiklerinde, biyoloji ve tıp alanındaki gelişmelerin etik ve teolojik boyutları ile birlikte araştırılması üzerine görüşmüş, S. Shriver konu ile ilgili olarak; biyoloji ve etik birlikteliğini dile getiren bir kavram olarak "biyoetik" terimini önermiştir. Kendi anlatılarında da önerisini dile getirmiş, ancak bir deha eseri olmadığını da eklemiştir.

Dr. A. Hellegers, 1 Ekim 1971 tarihindeki basın bildirisinde Kennedy Vakfı'nın "Bioethics" adını verdiği alanda ortak araştırma projelerini destekledikleri bir enstitünün kurulduğunu da duyurmuştur. Ciddi bir inceleme, aynı yıllara tarihlenen bu kavramın ön eki olarak "bio" üzerinde bir uzlaşma olduğunu gösterirken; "etik" son ekine kavramı ifade edenlerin farklı anlamlar yüklediğini ortaya koymaktadır.

Alana özgü bir değerlendirme çözüm bekleyen problemler için farklı yaklaşımları zorunlu kılmıştır. Bu yaklaşımlardan teorik biyoetik, biyoetiğin ahlaki kökenlerini araştırmaya odaklanmıştır. Kültürel biyoetik, biyoetik akımlarının kültürlerle sürdürdüğü birlikteliği irdelemektedir.¹⁹ Klinik etik, klinik kararların verilmesinde teori ve pratiğin bir arada olmasının gerekliliği üzerinde kafa yormuş, düzenleyici ve önlem alıcı biyoetik ise klinik kural ve yöntemlere odaklı olarak klinik etiğin hizmetinde kalmıştır. Bu alan; toplum içinde karşılaşılan problemlerin ahlaki açıdan savunulabilir, klinikte uygulanabilir yasal çözümlere zemin hazırlamıştır. Yaygın olarak bilinenin aksine "biyoetik" sözcüğü-

nün ilk karşımıza çıkışı 1927 yılıdır. Fritz Jahr'in "Bioethik: Eine Umschau Über die ethischen Beziehungen des Menschen zu Tier und Pflanze" (Biyo-etik: İnsanların Hayvanlarla ve İnsanlarla İlişkisi Üzerine Bir İnceleme) başlıklı makalesi, 1927 yılında Kozmoz adlı bilimsel dergide editöryal makale olarak yayımlanmıştır.¹⁹⁻²¹ Biyoetik adlı makalesinde Jahr, her canlıya kendisinin bir gaye olduğu anlayışıyla saygı göstermekte ve ona mümkün olduğu kadar bu prensibin gerektirdiği gibi davranma yaklaşımını biyoetiğe temel prensip olarak belirtmiştir.*

Aldo Leopold 1949 yılında yayımladığı "Toprak etiği" adlı çalışmasında, insanla doğal çevre arasındaki ilişkide insan ve doğa merkezli etik yaklaşımın tartışmasını yapmaktadır ki bu iki temel yaklaşım bugünde biyoetik tartışmaların odak noktasını teşkil etmektedir.²²

Tüm bunlardan hareketle biyoetik; birey ve topluluk düzeyinde tüm canlı türlerine karşı ortaya çıkan sorumluluklarımızın ele alındığı bir alan olarak dikkate alınmalıdır. Ek olarak, başta canlılık biçimleri olmak üzere; temel bilimler, tıp ve öteki sağlık alanları tarih, hukuk, eğitim vb. tüm akademik uğraşların gerçekleştirilmesi sırasında karşılaşılan ahlaki değer sorunlarını konu edinmiştir.²³

ANTİK ÇAĞ FİLOZOFLARI NEDEN DOĞA FELSEFESİ İLE İLGİLENDİLER?

Evrende yaşamaya başlayan insanlar kendi akıllarını kullanarak dünyayı anlama çabası içine girmiş, dünya neden yapılmıştır? sorusu zaman içinde "Nasıl yaşamamız gerekir?" sorusuna yerini bırakmıştır. Biyoetik, biyotıp ve sosyal bilimler arasındaki köprü görevini doğa, insan bedeni, insan yaşamı ile ilgili yapılacak müdahaleler, bilimin gelişmesi ile ortaya çıkan problemleri tanımlamak ve çözmek gayreti ile önemli görevler üstlenmiştir. Hayat, devamı, acılar, acı-

*Fritz Jahr 18 Ocak 1895 tarihinde merkezi Almanya'da Sachsen-Anhalt Bölgesi'nde Halle şehrinde doğmuş, Augusta Maria ve Gustav Maximilian çiftinin oğludur. Jahr neredeyse tüm yaşamını Magdeburg, Berlin, Leipzig'de geçirmiştir; George Friedrich Handel ve Hans Dietrich Genscher gibi Halle şehrinde ünlü kişilerle arkadaşlık etmiş, çoğunlukla felsefe, müzik, tarih, ekonomi, 1915-1919 arasında ise ek olarak teoloji çalışmıştır.

lara katlanma, hayatı devam ettirme, acıları sonlandırma, insanın insana ve evrene karşı yükümlülük ve sorumluluklarını yeniden tartışmaya açmış bulunmaktadır. Bu tartışmalar sadece ahlak ve fen bilimlerinin çözümleyeceği içerikte değildir. Biyoetik, tıp, sağlık bilimlerinde ortaya çıkan yeni problemlerin felsefi yöntem ve yaklaşımlarla araştırılmasıdır.

Bilim ve felsefe bir zamanlar aynı şey olarak değerlendirilmekte idi. Bilim, felsefenin bir dalı olan “doğa felsefe”sinin içerisinde doğmuş, 17. yy’a kadar da o şekilde algılanmıştır. İnsanlar ilk dönemlerde bilimi, içerisinde yaşadıkları ve kendilerini bir parçası kabul ettikleri dünya ve dünyadaki tüm oluşumları incelemek için kullanmışlardır. Doğa ve insanı bir bütün olarak algılayan Antik Dönem insanı doğayı bilerek kendini bilmeyi amaçlamıştır.²⁴

Antik felsefe, Batı düşüncesinde kabaca MÖ ilk 1000 yılın ortalarından başlayıp, MS ilk 1000 yılın ortalarına kadar devam eden 1000 yıllık dönemin felsefesidir. Tarihsel açıdan Thales’le başlayıp, Simplikios gibi genç yeni-platoncu düşünür ve Aristoteles yorumlarıyla sona ermektedir. Antik felsefenin en büyük önemi onun hem Hristiyan felsefesinin hem de İslam felsefesinin ortak kültürel mirasını ve bir bütün olarak da Batı kültürünün manevi temelini oluşturmasıdır. Antik felsefede presokratikler felsefede varlık probleminin bilgi probleminden önce geldiği düşüncesi ile daha çok varlık felsefesi ile ilgilenmişlerdir.

Antik Dönem filozofları, doğanın ve diğer sistemlerin altında yatan anlamları ortaya çıkarmak için her şeye eleştirel yaklaşmış ve bazı düzeltmeler ile içinde yaşadıkları doğayı anlamaya çalışmışlardır. Doğa ve doğadaki tüm canlılarla ilişkisi olan insanın, doğayı anlaması ile kendine ulaşması ve böylelikle evreni tanıması da mümkün olacaktır. Bazen hayvan hareketlerini bazen doğanın kendini gözlemleyen filozoflar, tüm canlılarda tek olan doğa yasalarına ulaşabileceklerini düşünmüşlerdir. Eylemler, kişilerin ve hayvanların doğalarıyla ilgili bilgi edinmemizi sağlamaktadır görüşüyle yola çıkan pek çok filozof, doğadaki canlı varlıkları göz-

lemleyip onlar hakkında bilgi edinmeyi amaçlamışlardır. Tüm canlıların saygı duyulması gereken varlıklar olduğuna yaptıkları vurgular ile de günümüzde canlılık bilimleri ile etişin kesişme noktası olan biyoetiğe yazı ve söylemlerinde örnek teşkil etmişlerdir.²⁵ Bu filozoflardan seçkiler aşağıda sunulmuştur.

Thales (MÖ 624-546): Miletli doğa filozoflarından. Eski dünyanın yedi bilgesinden birincisi kabul edilen Thales’e göre doğa bilgisi çok önemlidir ve hatta bilimsel bilgiyi bilmekten daha zoru, doğayı ve beraberinde “kendini bilme” eylemidir. Doğa ile insan ilişkisini çok önemli gören Thales, suyu ana madde olarak adlandırmış, aynı zamanda olguları birleştirerek doğayı açıklamaya çalışmıştır.²⁶ Doğa olaylarının nedenini doğanın içinde arayarak ussal açıklamalar yapmıştır. Doğa olayları ona göre bir bütündür ve onu çözmek içinde bütüne bakmak gerekmektedir.^{27,28}

Anaksimandros (-, MÖ 545): Doğa bilimleriyle yakından ilgilenmenin yanında, dünya-ekvator-güneş-ekinoks gibi kavramlarla da ilgilenmiştir. Bununla ilgili yazdığı eserinde sonsuz sayıda dünya olduğunu ve bunların sonsuz bir evrenden kopmuş olduklarını ortaya koymuştur. Bir gün bu tüm evrenlerin birleşeceğine inanan Anaksimandros, dünyanın oluşumunda ateş ve havanın önemine dikkat çekerek her şeyin bir başlangıç noktası olduğuna vurgu yapmıştır.^{27,28} Evrende “ilkeler” in olduğunu, bu ilkeleri çözerek tüm evreni bilebileceğimizi söyleyen Anaksimandros, nesnelere kaynaşmış olan mekânsal kaynakların bir bütün oluşturduğunu savunmuştur. Bütünü koruyabilmek için evrendeki tüm nesnelere, mekânları ve varlıkları incelemeye çalışmıştır.²⁷⁻²⁹ Miletli filozoflar doğa araştırmasını evrenin ilk ilkesi (arkhe) kavramı temelinde yapmışlardır. Miletli filozofların “arkhe” kavramını evrenin ilk ilkesi olarak kullanmaları, evrenbilim yapmak için zorunludur. Evrenbilim, ilk ilkedan evrene geçilmesinin nasıl olanaklı olduğunun açıklamasını içermektedir.^{27,29}

Anaksimenes (-, MÖ 528): Evren görüşünde yer ve göklerin kaynağının sonsuzluk olduğuna inanmıştır. Her şeyi oluşturan temel maddenin

hava olduğuna inanan Anaksimenes, havayı sonsuzluğa doğru yayılan bir madde olarak görmekte idi. Bu iddialarını desteklemek için de bazı gözlem ve doğadaki oluşumlardan deneylere başvurmuştur. Doğayı anlayabilmek için yaptığı gözlemler onu ilk maddenin çok ufak taneciklerden oluştuğu noktasına ulaştırmıştır. Hava her yerde vardı ve her şeyin içine girebilmekte idi. O hâlde ilk madde hava olmalıydı. Nefes ruh ile tutulmuştu ve insan vücudunu tutan da ruhtu, nefesti (Internet Encyclopedia of Philophy, 2018). Anaksimenes de tıpkı diğer bilimi ve kendini kavramaya çalışan filozoflar gibi doğa felsefesine yönelmeyi ve doğa bilimsel yöntemle gerçeği yakalamayı çalışan bir filozoftu. Filozofların, tüm görüngüleri değerlendirip hepsini bir bütün olarak algılama yolunu seçmeleri ve hepsini bir ilk prensibe dayandırmaya çalışırken sergiledikleri cesaret takdire şayandır.^{27,30}

Heraklitos (MÖ 535?-475): Heraklitos'a göre evren, bir müzik aleti gibi sürekli gerilimin içinde ve zıt uçlar arasında dengede duran bir konumda idi. Evrenin bu tanımlaması ile insanın ruhuna dair ipuçları yakalayan Heraklitos'a göre, doğadaki her şey kararsız ve sürekli değişim içinde olan bir yapıda idi. Değişim aracı olarak ateşi gören Heraklitos, aynı zamanda ateşi evrenin ilk maddesi olarak algılamıştır.^{27,28} Değişime inanan Heraklitos, bunu ünlü sözü ile de ortaya koymuştur. "İki kez aynı nehre girilmez, şimdi akan yeni sulardır." Sonsuz değişime inanması, çeşitliliği ve farklılığı kabul etmesinin yanında çeşitliliğin oluşturduğu-vardığı bütüne de vurgu yapmaktadır. Karşıt ve zıtlarda bütünü arayan Heraklitos, insan ve diğer tüm canlıların bu zıtlarla var olduğunu, var olunabilmesi için zıtlara ihtiyaç duyulduğunu ve tüm evreni bu zıtlarla kabul etmek gerektiğini belirtmiştir.^{27,28} Heraklitos için her şey karşıtları ile varolur, her doğuşa bir ölüm eşlik eder, maddenin durum değişikliklerinde ateşin doğuşu suyun ölümüdür. Oluşu yaratan nesnelere çelişkisidir. Bu çelişki değişimin ta kendisidir.

Empledokles (MÖ 494-434): Sokrates öncesi doğa felsefesinin son dönem önemli düşünürlerindendir. Kendinden önce Pisagor ve Herakli-

tos'da görünen ruh göçü kavramını o da izlemiştir. Heraklitos'daki başkaları tarafından geliştirilen dünyanın yaratılma ve dünyanın yok olmasının periyodik değişimde yer aldığı düşüncesi Empledokles de de baskındır. Milet doğa felsefecilerinde önce su-hava ve son olarak ateş cevher kabul edilmiştir. Empledokles ise belirlediği dört maddeyi ilk kez eşit olarak bir araya getirmiştir. Böylece tek elemente, tek cevhere dayanan eski doğa felsefesini âdeta sona erdirmiştir. Tüm canlıların doğa için önemli olduğuna vurgu yapan Empledokles'e göre, önce aşağı daha sonra ise yüce organizmalar oluşmuştur. Buna göre önce bitkiler-hayvanlar ve en son insanlar oluşmuştur. Ayrıca, bilgi için dış dünyanın her elementinin insanın içinde, ona eşit bir elemente karşı geldiği ve dış dünya ile bağımızın ancak ve ancak bu ikisi arasındaki etkileşime bakılarak anlaşılabilceği üzerinde durmuştur. Empledokles'in dış dünyada her elementin insanda bir karşılığı olduğu inancı, daha sonra dört element dört sıvı anlayışıyla çevre-insan birlikteliğine dikkat çekmiştir. Beden sıvıları arasındaki dengesizlik vücutta sağlık durumunun bozulmasına sebep olmaktadır. Doğa ve insan birlikteliğinin ortaya çıktığı en belirgin özellik olarak söylenen dört hümor beden sıvıları kavramı insan-doğa ilişkisinin en önemli yansımasıdır.^{27,28} Empledokles'in sağlık alanına yansımış dört hümor ve beden sıvıları teorisi yanında yaşama ilişkin farklı yaklaşımları da insan-çevre ilişkisi genelinde değerlendirilmelidir. Empledokles Akragas'ın havasının temizlenmesi için kent kuzey bölgesindeki kayaları parçalatmış, Salineto kentinde veba salgını görüldüğünde kentin çevresindeki bataklıkları kurutarak sağlıklı alanlar yaratmaya çalışmıştır. Bu örnekler biyoetik kavramı açısından kişinin çevrede olan değişiklikleri optimum seviyede tutmak ve insanların sağlıklı bir biçimde uyumuna dikkat çekmesi bakımından önemlidir.²⁷⁻³²

Sokrates (MÖ 469-399): Felsefenin merkezine insanı yerleştirmiş, onun kendisiyle ve toplumla olan ilişkisinin ne olduğu ve ne olması gerektiğini araştırmıştır. Sorgulanmamış bir yaşam süren insanların hayatı kendi kontrollerinde değildir. Ona göre sanat sahibi olan insanlar, hem faaliyetlerinin

hem de bu amaca ulaşmanın bilgisine sahiptirler. Sokrates'e göre yaşamak bir sanattır. İyi ve doğru yaşamak isteyen insan erdem sahibi olarak yaşamını sürdürmelidir. Sokrates erdemi bilgiye eşitlemiştir. Özel bilgi türleri yaşamın çeşit çeşit iyilerini sağlayabilmeli, söz konusu iyiler onları nihai ve en yüksek amacımız doğrultusunda en bilgece nasıl kullanabileceğimizi bilmemiz durumunda yararlıdır.³³

Demokritos (MÖ 430-370): Doğayı, yalnız atom ve boşlukların oluşturduğu "bir şey" olarak tanımlamıştır. Dolayısıyla birçok atomdan "bir" çıkmamaktadır. Ancak, atomların birleşimi sayesinde bir nesne bir varlık hâline gelmekte ve görünmektedir. Bu ise kendi öz bilincinde olmakta, algılanmakta ve insanın karşısında insanla ilişkili bir varlık hâlini almaktadır. İnsan da insan hâlini bu şekilde tamamlamaktadır. Atomların birleşmesi ile nesneleşmenin önemine vurgu yapan Demokritos, zorunluluk kavramına da özellikle değinerek bu oluşumun bir rastlantı değil zorunluluk olduğunu söylemektedir. Doğadaki bir şeyin zorunluluğu onun özgürlüğü ile ilgilidir. Bunların içinde taşıdıkları kavramla varoluş arasında çelişkiyi netleştirmeyen Demokritos'un tüm ilgisi; doğadaki her şeyin varlığı, niteliği ve bu nitelikten oluşacak somut doğayla ilintili olarak betimlemeye yönelmenin önemli olduğudur.²⁷⁻³⁴ Demokritos'a göre iki tür haz bulunmaktadır. Birincisi bedensel hazlar, diğeri zihinsel hazlardır. Zihinsel hazlar kalıcı iken, bedensel hazların ölçülü bir biçimde yaşanmasını önermektedir. Antik Yunan dünyasında idealist ahlak anlayışının kurucusu olarak, bilginin güç ve kendi başına yarar olduğunu dile getirmiştir. Bilgi pratik hayatı mutlu kılabilirdir ki bu durum yaşam bilgeliği olarak ele alınabilmektedir.

Platon (MÖ 427-347): Platon'a göre insanın ahlaksal yaşamının ereği en yüksek iyi olarak mutluluğa, mutluluk ideasına ulaşmaktır. Bunun için insanın bir bütün olarak denge içinde olması beklenmektedir. Platon, iyi ve mutlu yaşamın ahlaklı olabilmesini bir devlet tasarlayarak açıklama yolunu izlemiştir. Devlet, insanın tek başına kendine yetmediği, birçok şeye gereksinim duyduğu anda

doğmaktadır. Bunun için insanların birbirine güvenmeleri gerekmektedir. Devlette düzen varsa bireyin ruhu da düzenli olmaktadır. Bunun yanında devletin kendisi de kosmosu yansıtmalıdır. Çünkü kosmos öncesiz ve sonrasız bir düzeni dile getirmektedir.³⁵ Platon "Phaidon" adlı eserinde ise insanın neliğine ilişkin soruları ruh ve beden olmak üzere ikili yapısından bahsederek açıklamaktadır. Ruh ve beden beraber olduklarında doğa, bedene köleliği ve boyun eğmeyi ruha ise komutanlığı ve efendiliği vermektedir. Ruh en çok tanrısal olana, ölümlü olmayana, düşünebilene, yalın olana, bölünmeyene, her zaman aynı kalana benzerken; beden en çok insana özgü olana, ölümlü olana, düşünemeyene, çok şekilli olana, bölünene, değişene benzemektedir. Platon'a göre, ruh bedenden etkilense de asıl olan ruhtur ve ruh kendisine benzemeye doğru ilerlemektedir. İnsan ruhuna eriştiğinde ise tüm kötülüklerden kurtulmuş olacaktır. Burada ruh iyiliği, beden ise kötülüğü simgelemektedir.³⁶

Aristoteles (MÖ 384-322): Aristoteles eserlerinde doğa kavramı, dört neden ilkesi ile ilişkilendirilmiştir. Fizik adlı eserinde, doğal varlıklar ve bu varlıklar içinde hareket ve durağanlık ilkelere söz etmektedir. Doğayı hem madde hem de form olarak iki şekilde ele alan Aristoteles'e göre, bitki-hayvan ve insanlar gibi canlı varlıklardan da ikili bahsetmektedir.^{27,37} Hipokrat'ı yapıtlarından sadece "Politika" da bir kez anmış olmakla beraber, Corpus Hipocraticum ile Aristoteles'in özellikle Historia Animalium'u arasında içerik bakımından benzerlikler olduğu görülmektedir. Assos'da bulunduğu zamanlarda özgünlüğünü daha o zaman belli eden bir okul açmayı başarmış, yaşam ve bilim üzerine çalışmıştır. Hermias'ın teşvikiyle bir araya gelen bir grup filozofun da önderliğini üstlenen Aristoteles, anatomi ve yaşayan canlıların yapısına karşı duyduğu ilgiden hareketle zooloji ve biyoloji alanında çok geniş çaplı gözlemlerde bulunmuştur.

Aristoteles, ilk doğa araştırmacısıdır. Hayvanlar üzerinde yapmış olduğu gözlemlere ait bulgularını;

1. "Historia Animalium (Hayvan İncelemeleri)",

2. “De Partibus Animalium (Hayvanların Bölümleri Üzerine)”,

3. “De Generatione Animalium (Hayvanların Türeyişi Üzerine)” olmak üzere üç eserde ayrıntılandırmıştır.

Doğa ve hayvan çalışmalarından faydalanan Aristoteles, ayrıca canlılar dünyasını sınıflamıştır. Buna göre sınıflandırmasında bitkimsi hayvanlardan başlayıp; böceklere, oradan balıklara, sonra da pullu dört ayaklılara, kuşlara, deniz memelilerine ve kara memelilerine kadar uzanan bir ayırım yapmış, bu cetvelin en üstünde ise insanı konumlamıştır.²⁷ Aristoteles’in etik yaklaşımı gözden geçirildiğinde de insan varlığının formu, insan bedenini meydana getiren kimyasal cisimlerin kendi sayesinde ve aracılığıyla yalnızca cansız duyarsız ve düşünceden yoksun et kemik kütlesi olmaktan çıkıp; hisseden, düşünen bir varlık hâline dönüştüğü görülmektedir. Bu nedenle insan iyi ve kötü olan şeylerle ilgili olarak bir kural yardımıyla eylemde bulunma eğilimindedir. İnsana özgü mükemmel faaliyet, insanı tam olarak gerçekleştirip ona kusursuz mutluluk sağlamaktadır. Aristoteles’e göre biyoloji ve etik arasındaki yakınlık, etik geleceğin çevre konuları bakımından açıklayıcı olmasının bir nedenidir. Ona göre bütün nesnelere bir doğal ve ayırt edici işlevi bulunmaktadır. Bu noktadan hareketle, kimi nesnelere tam olarak ancak onların doğal görev ya da işlevlerini anlayarak tanıyabiliriz. Aristoteles iki grup nesne arasında ayırım yapmaktadır; canlı olanlar ve olmayanlar. Bilimsel olgu ile etik değer arasındaki ayırım günümüzdeki kadar açık olmasa da her canlının varlığının kendine özgü iyiliğinden söz edilebileceği üzerinde durulmuştur. Bir bitkinin iyiliği beslenmek için işlevini yerine getirmektir. Hayvanların iyiliği bu işlevlerle birlikte açıklıklarını giderebilmesindedir. İnsanın iyiliği ise düşünme ve tartışmaya açık bir yaşam sürmesi ve evrenin tümüne sorumlu davranmasıdır.^{24,25,27,28,38,39}

Etiği ilk kez pratik felsefe içerisinde konumlandırmıştır. İnsanların huy-mizaç ve davranışlarını değerlendirmekte, bunu yaparken de daha önce hayvan ve insanlardaki duygulanım ve etkilenimlerinden yola çıkmaktadır. Canlıların, organları ve

organların kısımlarını hareket için önceden hazırladığını söylemiştir.^{27,28,30,40} Aristoteles, tıbbın insanın doğasına bağlı olarak uygarlıkla birlikte gelişmiş olduğunu savunmaktadır. Tıp hakkında konuşmaya başladığında mutlaka vücut hakkında teorik bilgilere başlangıçta atıf yapıldığını belirtmektedir. Benzer şekilde doktor; bir bilim insanı değil, bir hastalık veya bir yarmanın iyileşebilmesi için kabul edilir uygulamaları yapan bir şifacıdır. Ona göre felsefe, dinin kendisinin açıklayamadığı bazı hastalıklar öncelikli olmak üzere, tıbbi görüşler için de kullanılması şart bir alandır. Antik tıp ve felsefe arasındaki ilişki klasik dönem filozofların çalışma alanları içinde kalmaktan öte, hayata katılmalıdır.

Antik Yunan düşüncesi için gerçekten de üzerinde uzlaşılan genel kanı, antik tıbbın Antik Yunan felsefecilerinin görüşlerinden büyük ölçüde etkilendiğidir. Aristoteles, “On sense and sensible objects” adlı eserinde; “Hastalık ve sağlığın ilk ilkeleri üzerinde çalışmak filozofların görevidir.” demiştir. Ayrıca, “Ne hastalık ne sağlık yaşam dışında olan şeyler değildirler. Bu nedenle çoğu doğa filozofu ve hekim kendi sanatları üzerine eğilmelidir.”^{24,38,39,41}

Epükuros (MÖ 341-270): Epükuros, insanı doğa ve doğadaki her şey ile ilişki içinde görmektedir. Bu ikisinin birlikteliğini doğma anından başlatmıştır. Doğumu serpilme, ölümü ise çok genel ve belirsiz bir kavram olarak tanımlamaktadır. Ölümün kendisinin, canlıda ön-biçim olarak oluştuğunu söyleyen Epükuros, ölümün biçiminin de yaşamın biçimi kadar özgül karakterde olduğunu söyleyerek, bunların hepsinin o şeye özgü kavranması gerekliliğine vurgu yapmaktadır. Varoluşlar sırasında doğa ile insan birlikteliğine dikkat çeken Epükuros, ufak şeylerin içinde kanıtlanabilen şeyi ele almayı, böylelikle doğadaki ufağı incelemenin büyük boyutlara ulaşmayı kolaylaştıracağını söylemiştir. Yıldızların tümü, güneşin büyüklüğü-biçimi gibi kavramların doğanın bütününe algılamada önemli olduğu üzerinde durmuştur. Bu incelemeleri yaparken de bütünün parçası olan insanın da tüm bütününe ve duyularını kullanması gerekliliğini söylemiştir. Epükuros felsefesi esas itibarıyla üç bölümden oluşmaktadır. Bunlar; insanın neye ulaşması, neden kaçınması gerektiğini araştırır; başka bir

deyişle, insan yaşamının amacını açıklayan ethika (=ahlak); gerçeğe ulaşmanın amaçlarını araştıran kanon (=mantık); doğa ve evren sorununu konu alan physeus (=fizik)'dir.^{27,28,42}

Hippocrates (MÖ 450-380): Günümüz laik tıbbının şekillendirilmesinde en önemli şahsiyet tıp yemini ile günümüz etik ve biyoetik kavramlarını aktaran Hipokrat'tır. Hipokrat'a göre nesnelere tek başına değildir, bir sürece katılırlar; onlar bir tarihe, geçmişe, bir geleceğe sahiptirler, dolayısıyla her nesne birbirine bağlıdır. Birbirinde bütünleşir, her parçanın devinimi bütünü devinimine bağlıdır. Hipokrat'a göre sağlık ve hastalık aynı bireyde birlikte bulunmaktadır.

İnsan-evren arasındaki ilişkiler Hipokrat'ın "Havalar-Sular-Yerler" eserinde işlenmiştir. Hipokrat'ın bu eserinde yer alan kendi kendini tedavi edici Doğa "Natura Medicatrix" kavramı çok önemlidir. Eski çağ filozoflarının "physis" dedikleri doğa, Hipokrat'a göre tüm olayların düzenini belirleyen tek ilkedir. Hipokrat öğretisinde, dünyanın dışında bir tanrısal güç değil, doğanın tedavi edici olduğunu kabul eden bir anlayış hâkimdir. Doğanın özünü değil etkilerini şöyle belirtmektedir: Doğa bütünüyle tek bir şeydir. Son derece değişiktir. Özü bilinmeyen bir etkidir. Doğa, iradenin karşı geldiği zaman bile sağlığın korunması ve hastalıkların iyileşmesi için, hastalıklarda ve tutkulara gerçekleşen tepkilerin ilkesidir. Doğa hastalıkların hekimidir. Doğa, yol ve çareleri zekâ ile değil, kendi bulur. Hekim ise sadece doğanın hizmetçisi ve yorumcusudur.^{27,43}

Hipokrat, her şeyin birbiri ile karşılıklı etkileşim içinde olduğunu söylemektedir. İnsanları mevsimlere benzetmektedir. Evrendeki her şeyin doğma, büyüme, olgunlaşma ve ölüm evrelerinden geçmesini anlatmaktadır. Hümorale patoloji kavramını kabul etmektedir. Hastalığın bir bütün olarak ele alınmasını önermektedir. "Hastalık yok, hasta vardır." söylemi ile hastaların somut oluşuna dikkat çekmektedir. Hastaların öz ve soy geçmişlerine ilişkin bilgiler edinerek gerçekçi bir gözleme tabi tutmakta, böylece günümüzde kullanılan gözlem yönteminin temelini oluşturmaktadır. Bu nitelikleri ile Avrupa'da 19. yy.'da kurulan deneysel tıbbın zorunlu ön evresi olarak görülmektedir.

Hipokrat'a göre felsefe tıba, tıp felsefeye birleştirmelidir.⁴¹ Evren (makrokozmos) ile insan (mikrokozmos) arasında fark yoktur, yapı ve işleyişleri birbirinin aynısıdır. İnsan, evrenin bir parçası olarak ona bağımlı ve ondan kopmaz bir bütündür. Hipokrat öğretisinde evrenin bir parçası olan insanın dolayısıyla hekimin de bazı özelliklere sahip olması beklenmelidir. Hipokrat'ın yazılarında, kimin tıp mesleğine girebileceği, hekimin kendisini nasıl tanıttacağı, hastayı rahatlatmak için ne söyleyip ne yapması gerektiği ile ilgili pek çok söylemi olduğu görülebilmektedir. Ayrıca, kontrollü kişisel hayat ve bazı kurallara tam uyumun beklediği düzenli hayat çağrısı da hekim içindir.^{25,27,28}

Hipokrat ve pek çok Antik Yunan hekimi tıbbın merkezine insanı yerleştirmişlerdir. Tıp, insanla vardır. Tıbbın yöneldiği "özne" olarak tanımlanan, insandır. Tıp etiği tıbbın ilgi alanı olan insanla ilgilenebilir. Hasta-sağlık profesyoneli ve sağlık profesyonellerinin birbirleri ile olan asimetrik ilişki yapısının ortaya çıkardığı sorunları çözümleme çabası, bu alanda etik ilke ve normların oluşmasına sebep olmuştur. Etik kodların varlığı sadece son dönemlere değil; tıbbın, dolayısıyla insanın var olmasına kadar eskiye götürülebilmektedir. Her filozof hekim hastasına hizmet verirken, doğru eyleme yönelim içerisinde olmuş, deneyimleri ile doğru ve yanlış eylemlerine dair normlar oluşturmuştur.⁴

SONUÇ

Biyoetik, günümüzün yükselen ve üzerine en çok tartışılan kavramlardan biri olmakla birlikte, canlı ile uğraş hâlinde olan herkesin yolunun düştüğü bir alandır.

Yaşamın olduğu her yerde etik sorunlar bulunmaktadır. Biyoetik alanında değerlendirilen sorunlar insan merkezli etikten canlı merkezli etiğe uzanan alanda bilgi ortaya konmasına gereksinim duyulan sorunlardır. Harun Tepe'nin de söylediği gibi, "kişi yalnızca yakınındakiyle değil, hiç görmediği, göremeyeceği insanlarla etik ilişkiye girmektedir günümüzde." Bu nedenle eylemde bulunan insan sadece karşısındakilere karşı değil, eylemden etkilenen ve gelecekte etkilenmesi olası tüm canlılara karşı sorumludur. İnsanı var olduğu evrenle birlikte özdeşleştiren Antik Dönem filozofları, insanın

korunması kadar; yaşadığı, dokunduğu her canlıyı da aynı hassasiyetle koruması gerekliliğine inanmıştır.⁴⁴

Biyoetik; tıp sağlık hizmetleri, genetik ve biyoloji alanlarında ortaya çıkan sorunları etik alanına özgü yöntem ve ilkelerle çözümlenmeye çalışan bir alandır. Biyoetik giderek genişleyen ilgi alanı içinde siyasetçiler, hukukçular, filozoflar, teologlar, hekimler, çevreciler için daha çok dikkat yoğunluğu gerektiren bir alan olma yolundadır.

Finansal Kaynak

Bu çalışma sırasında, yapılan araştırma konusu ile ilgili doğrudan bağlantısı bulunan herhangi bir ilaç firmasından, tıbbi alet,

gereç ve malzeme sağlayan ve/veya üreten bir firma veya herhangi bir ticari firmadan, çalışmanın değerlendirme sürecinde, çalışma ile ilgili verilecek kararı olumsuz etkileyebilecek maddi ve/veya manevi herhangi bir destek alınmamıştır.

Çıkar Çatışması

Bu çalışma ile ilgili olarak yazarların ve/veya aile bireylerinin çıkar çatışması potansiyeli olabilecek bilimsel ve tıbbi komite üyeliği veya üyeleri ile ilişkisi, danışmanlık, bilirkişilik, herhangi bir firmada çalışma durumu, hissedarlık ve benzer durumları yoktur.

Yazar Katkıları

Bu çalışma hazırlanırken tüm yazarlar eşit katkı sağlamıştır.

KAYNAKLAR

1. Ülman YI. [Ethics, bioethics, law (basic principles and main approaches)]. Acıbadem Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi. 2010;1(1): 1-4.
2. Usta A. [Ethics and morality in public administration from theory to practice]. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi. 2011;1(2):39-50.
3. Oğuz YN, Kucur DK, Tepe H, Büken NÖ. Biyoetik Terimleri Sözlüğü. 1. Baskı. İstanbul: Türk Felsefe Kurumu Yayınları; 2005. p.322.
4. Aydoğdu İB, Çobanoğlu N. [Progression from bioethics to bioethics expert: problem or solution]. Sağlık Bilimlerinde Süreli Yayıncılık. 2009;129-39.
5. Precht RC. Ben Kimim? Öyleyse Kaç Kişiyim? Gürbüz F, çeviri editörü. 1. Baskı. İstanbul: Pegasus Yayınları; 2010. p.416.
6. Aşar H. Bioethics in dilemma of anthropocentrism and biocentrism]. Türkiye Biyoetik Dergisi. 2017;4(2):74-86. [Crossref]
7. Hançerlioğlu O. Felsefe Sözlüğü. 19. Baskı. İstanbul: Remzi Kitabevi; 2011. p.209.
8. Altay Ş. Hukuk ve Sosyal Bilimleri Sözlüğü. Ankara: Bilgi Yayınevi; 1983. p.245.
9. Yürüdü E, Aksoy B, Sönmez ÖF. [Pre-service classroom teachers' levels of understanding certain concepts used in teaching geography]. Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi. 2013;4(12):48-57.
10. Özyürek M. [Concept, learning and teaching]. Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Dergisi. 1983;(2):347-66.
11. Donald G, Schultz TAD. Siyasi Düşünce Tarihi. [Siyaset Felsefesi]. Demirci F, çeviri editörü. 1. Baskı. Ankara: Adres Yayıncılık; 2005. p.34-5.
12. Ayas A. Kavramların Geliştirilmesi ve Kavram Gelişimini (Anlamayı) Ölçme. Çanakakale: Kimya-1 Çalıştayı; 2010. p.1-12.
13. Gürlek M. The practising of maps wep conceptions and the tableaux of meaning solutions at secondary instruction teaching biology]. Yüksek Lisans Tezi. Biyoloji Eğitimi Ana Bilim Dalı; 2002. p.42.
14. Çoban F. [Bioethical debates at the crossing point of medicine and law]. İnsan Hakları Yıllığı. 2016;34:21-42.
15. Pieper A. Etiğe Giriş. [Pratiğin Bilimi Olarak Etik]. Atayman V, Sezer S, çeviri editörleri. 1. Baskı. İstanbul: Ayrıntı Yayınları; 1999. p.88-9.
16. Zagorac I. [Fritz Jah's bioethical imperative]. Synthesis Philosophica. 2011;5(1):141-50.
17. Potter VR. Bioethics, the science of survival. Perspect Biol Med. 1970;14(1):127-53. [Crossref]
18. Örs Y. [Bioethics]. Felsefe Ansiklopedisi. Cevizci A, editör. Cilt 2. 1. Baskı. İstanbul: Etik Yayınları; 2004. p.671-7.
19. Callahan D. [Bioethics]. Post SG, ed. Encyclopedia of Bioethics. Ref. Vol 1. 3rd ed. New York: MacMillan Library; 1995. p.278.
20. Steger F. Fritz Jah's (1895-1953) European concept of bioethics and its application potential. JAHR. 2015;6(2):215-22.
21. Jonsen AR. Why has bioethics become so boring. J Med Philos. 2000;25(6):689-99. [Crossref] [PubMed]
22. Des Jardins JR. Çevre Etiği-Çevre Felsefesine Giriş. Ruşen Keleş R, çeviri editörü. Ankara: İmge Kitabevi; 2006. p.58-60.
23. Metin S. Biyo-Tıp Etiği ve Hukuk. 1. Baskı. İstanbul: XII Levha Yayınları; 2010. p.1-7.
24. Pignucci M. [Responses from Aristotle]. Mutlu EÇ, Erkıran S, Erkızan HN, çeviri editörleri. Bursa: Sentez Yayıncılık; 2014. p.25.
25. Aristoteles. Hayvanların Hareketleri Üzerine. Akderin F, çeviri editörü. 1. Baskı. İstanbul: Say Yayınları; 2011. p.11-9.
26. Omay E. İik Su Mühendisi Thales. Türkiye İnşaat Mühendisliği 14. Teknik Kongresi Bildirileri Kitabı; 1997. p.1045-50.
27. Störig HJ. Dünya Felsefe Tarihi. 1. Baskı. İstanbul: Say Yayınları; 2013. p.744.
28. Colin AR. Bilim Tarihi. İhsanoğlu E, Günergun F, çeviri editörleri. 1. Baskı. Ankara: Tübitak Yayınları; 2005. p.611.
29. Atış N. [The effects of the parmenides philosophy's existence proclamation on the postmodern philosophy]. Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi. 2009;7:107-20.
30. Thilly F. Bir Felsefe Tarihi. Küçük N, Çevik Y, çeviri editörleri. 1. Baskı. İstanbul: İdea Yayınları; 2010. p.35.
31. Köşe A. Hacamat. Cilt 14. TDVDIA-İslam Ansiklopedisi; 1996. p.422.
32. Utku A. [Empledokles]. Cevizci A, editör. Felsefe Ansiklopedisi. 5. Baskı. İstanbul: Ebabil Yayınları; 2007. p.428-37.
33. Cevizci A. [Socrates]. Felsefe Sözlüğü. 6. Baskı. İstanbul: Paradigma Yayınları; 2002. p.951.
34. Uğurlu MC. [Hippocrates]. Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası. 1997;50(2):67-78. [Crossref]
35. Akarsu B. Ahlak Öğretileri. 1. Baskı. İstanbul: Remzi Kitabevi; 1982. p.96-7.
36. Platon. [Phaidon]. Atademir HR, çeviri editörü. 1. Baskı. İstanbul: Sosyal Yayınlar; 2001. p.51.
37. Aristoteles. Fizik. Babür S, çeviri editörü. 5. Baskı. İstanbul: YKY Yayınları; 2014. p.49-51
38. Platon. Diyaloglar. 5. Baskı. İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınları; 2009. p.449-543.
39. Özden HÖ. [Understanding of beauty in pre-Hellenic Greek philosophy]. Atatürk Üniversitesi İlahiyat Tetkikleri Dergisi. 2002;1(32): 61-92.
40. Aristoteles. Nikomakhos'a Etik. Babür S, çeviri editörü. 1. Baskı. Ankara: Bilgesu Yayıncılık; 2000. p.240.
41. Hipokrates. Tıbbın Babası Hippokrates. 1. Baskı. İstanbul: Mitra Yayınevi; 2012. p.1-123.
42. Bayat AH. Tıp Tarihi. 3. Baskı. Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları. İstanbul: Üçer Matbaacılık Ltd Şti; 2016. p.9.
43. Günerli A. Hipokrattan Günümüze Tıp Etiği. Girne, Kıbrıs: TARK 46.Ulusal Kongresi; 2012. p.1-67.
44. Tepe H. Pratik Etik-Etiğin Pratik Sorunları. 1. Baskı. Ankara: Bilge Su Yayıncılık; 2016. p.42-3.